

Từ Nữ thần Đâu mùa đến Mẹ Corona: Thực hành tôn giáo giữa đại dịch và những hàm ý đặt ra

Nguyễn Thế Trung*

Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn Thành phố Hồ Chí Minh

Ngày nhận bài: 16/03/2022, ngày gửi phản biện: 20/03/2022, ngày duyệt đăng: 26/06/2022

Ấn Độ là một trong những quốc gia chịu ảnh hưởng nặng nề nhất của đại dịch COVID-19. Một trong những nguyên nhân dẫn đến sự gia tăng số người nhiễm và số ca tử vong vì COVID-19 ở Ấn Độ là do nước này đã tổ chức nhiều lễ hội với sự tham gia của hàng nghìn, thậm chí là hàng triệu người. Người dân Ấn Độ còn đưa “Nữ thần Corona” hay “Mẹ Corona” vào thờ cúng trong nhiều ngôi đền. Điều này dường như đi ngược lại các nguyên tắc phòng tránh dịch bệnh mà Chính phủ Ấn Độ cũng như các quốc gia trên thế giới áp dụng. Tuy nhiên, việc thờ phụng các Nữ thần dịch bệnh, trong đó có Nữ thần Đâu mùa, đã có lịch sử lâu đời và phổ biến trong Hindu giáo. Thông qua việc tìm hiểu tín ngưỡng thờ Nữ thần dịch bệnh trong Hindu giáo, bài viết nhận diện tác động của yếu tố tôn giáo lên các biện pháp phòng chống dịch của chính quyền các nước.

Từ khóa: Ấn Độ, COVID-19, Mẹ Corona, Nữ thần dịch bệnh, Nữ thần Đâu mùa

Mở đầu

Trong lịch sử hình thành và phát triển của loài người, tôn giáo luôn là yếu tố quan trọng và không thể bỏ qua khi hoạch định chính sách phát triển của từng quốc gia. Suốt hai năm thế giới phải đối mặt với vấn đề y tế khẩn cấp toàn cầu COVID-19 vừa qua, tín đồ của các tôn giáo vẫn tụ tập thực hành tín ngưỡng. Đây được xác định là một trong những nguyên nhân khiến dịch bệnh trở nên trầm trọng, đồng thời gây ra cái nhìn thiếu thiện cảm đối với các tín đồ tôn giáo. Tuy nhiên, vấn đề này cần được nhìn nhận đa chiều hơn, nhất là khi trong chính sách phòng chống dịch của một số nước, yếu tố tôn giáo chưa được đánh giá và đặt đúng vị trí mà Ấn Độ là một ví dụ.

1. Tín ngưỡng thờ Nữ thần trong Hindu giáo

Khi nghiên cứu về yếu tố nữ trong văn hóa Ấn Độ, Hannah Fane (1975, p.51) nhận định: “Yếu tố nữ thì nổi bật ở Ấn Độ, vùng đất nơi các Nữ thần được tôn thờ và phụ nữ được tôn kính như Nữ thần”. Và, “nền văn minh được biết đến sớm nhất ở Ấn Độ, nền Văn minh Indus, mang tính mẫu hệ về đặc điểm tôn

* trungbiendao@gmail.com

giáo của nó”; “ở Ấn Độ, chế độ phụ hệ đã không chinh phục được và Nữ thần vĩ đại vẫn tồn tại. Trong các ngôi làng Ấn Độ, chỉ có phụ nữ mới được tôn thờ tổ tiên”; “các vị Nam thần thỉnh thoảng được thờ cúng” nhưng “không bao giờ đạt được địa vị độc lập của các vị thần làng” (Hannah Fane, 1975, p.86).

Ấn Độ là một quốc gia đa tôn giáo, trong đó, Hindu giáo là một trong những tôn giáo lâu đời nhất, phổ biến nhất và có số lượng tín đồ đông đảo nhất. Trong Hindu giáo, Nữ thần chiếm vị thế quan trọng. Nghiên cứu về Nữ thần trong Hindu giáo, Stephen G. Lewis (2016) phân chia truyền thống Nữ thần thành hai loại: truyền thống chính thức (thường được gọi là Aryan, Xuyên Ấn hoặc đại truyền thống) và Gramadevata (Thần làng, Dravidian, phi Aryan, dân gian hoặc tiểu truyền thống). Truyền thống chính thức bao gồm Nữ thần Kali, Durga, Parvati, Sarasvati, Radha, Sita và nữ thần thứ bảy Sri-Laksmi (Nữ thần Thịnh vượng); trong khi đó, Gramadevata là Thần làng. Hầu hết các vị Thần làng đều được coi là “Mẹ” và “thường được tôn thờ bởi phụ nữ Ấn Độ” (Babagrahi Misra, 1969, pp.133-134). Chức năng chính của Thần làng (Gramadevata) là bảo vệ làng, chống lại bệnh tật nhưng họ cũng gây ra bệnh tật nếu không được xoa dịu. Theo Stephen G. Lewis (2016, p.12), “một số Nữ thần chính thức, chẳng hạn như Kali và Durga, có quyền lực rất lớn nhưng sức mạnh có cả ý nghĩa tiêu cực lẫn tích cực. Laksmi có cả sức mạnh tạo dựng lẫn hủy diệt cùng Vishnu. Sự mâu thuẫn này đặc trưng cho các nữ thần trong cả hai truyền thống thể hiện nguồn gốc giống nhau”.

Hai hệ thống Nữ thần trong Hindu giáo không tách biệt hoàn toàn, trong một số trường hợp, Nữ thần làng là hiện thân của các Nữ thần truyền thống chính thức. Nguyên nhân là bởi “những người theo Hindu giáo công nhận một vị thần tối cao duy nhất hoặc Thượng đế và xem các vị thần khác là hiện thân của vị thần tối cao đó. Các vị thần phổ biến nhất là Vishnu, Shiva và Nữ thần (the Goddess), người sau này xuất hiện với tư cách là Nữ thần tối cao đầu tiên” (Monica Munoz, 2017, p.3). Một sự khác biệt giữa hai hệ thống Nữ thần này là: trong khi những Nữ thần chính thức xuất hiện trong kinh Vệ Đà thì Nữ thần làng (Gramadevata) mặc dù có nguồn gốc lâu đời nhưng họ chỉ có sức mạnh đáng kể và giữ vai trò trung tâm trong chính ngôi làng của họ (Stephen G. Lewis, 2016, p.13).

2. Nữ thần Đậu mùa trong Hindu giáo

Một tín ngưỡng phổ biến trong các ngôi làng ở Ấn Độ là dân làng tin rằng trong mỗi giai đoạn cuộc đời, con người đều được điều khiển trực tiếp bởi sức mạnh thần thánh nào đó. Theo Babagrahi Misra (1969, p.133), người Ấn Độ tin rằng nếu con người nhiễm bất cứ căn bệnh nào đó thì đều do một linh hồn xấu xa, một thầy phù thủy hoặc do cơn thịnh nộ của một vị thần. Họ tin rằng việc thực hành thờ tự và cúng bái thường xuyên là một trong những cách thức giúp xoa dịu các vị thần và bảo vệ họ tránh khỏi bệnh tật. Trong số các Nữ thần dịch bệnh ở Ấn Độ, một số vị Nữ thần được tôn thờ từ hàng ngàn năm trước như Nữ thần Đậu mùa nhưng cũng có những Nữ thần mới được tôn thờ như Nữ thần Corona.

Đậu mùa là một trong những dịch bệnh khủng khiếp trong lịch sử nhân loại. Tín đồ Hindu giáo tin rằng bệnh đậu mùa là do những vị thần của làng gây ra hoặc do việc thờ cúng xao lãng khiến thần nổi giận. Nguồn gốc về Nữ thần Đậu mùa ở các địa phương Ấn Độ là khác nhau (Babagrahi Misra, 1969, p.133), trong đó, các Nữ thần Mariyamman, Mariamma hoặc Mariyathal ở Tamil Nadu và Nữ thần Manasa ở Nam Ấn Độ, “Shithala” (Sitala) ở Tây Bengal và Đông Bắc Ấn Độ là những vị thần phổ biến nhất liên quan đến bệnh đậu mùa, thầy đậu, sỏi và phát ban (Padmini Rangarajan, 2018, p.6).

Ở Bắc Ấn Độ, Sitala được xem là Nữ thần, là “Mẹ” - người điều khiển, người gây ra và cũng là người chữa trị bệnh đậu mùa (Babagrahi Misra, 1969, p.134). Ở Bengal, người ta tin rằng vì mọi người không nghiêm túc tôn thờ nên Sitala tức giận, triệu hồi và hội ý với con quỷ sốt để gây bệnh đậu mùa. Những con quỷ sốt này xuống Trái Đất, đến vương quốc Chandraketu và gây ra dịch bệnh. Sitala cải trang thành một người phụ nữ đến gặp và khuyên Quốc vương tôn thờ bà. Sau khi việc thờ cúng được thực hiện, người dân của vương quốc này phục hồi.

Một câu chuyện khác ở miền Bắc Ấn Độ kể rằng trong tiền kiếp, Sitala là vợ của một hoàng đế Hồi giáo. Đó là một phụ nữ theo đạo Hindu và rất sùng kính các vị thần của đạo này. Như một phần thưởng cho lòng mộ đạo; sau khi qua đời, bà được tôn là biểu hiện của Sitala. Ở Raewal thuộc miền Bắc Ấn Độ, trong tiền kiếp, bà được coi là Gândhâri, vợ của Dhritarâshtra trong sử thi nổi tiếng *Mahabharata*. Ở Gujerat, Sitala được đồng nhất với anh hùng nổi tiếng Bariha Bapji hay Babribahan của *Mahabharata*. Ở Punjab, người nội trợ thề nguyện ủng hộ Sitala bằng cách phục vụ tại Gurudwar (đền thờ của người Sikhs) và đọc thuộc lòng cuốn kinh thánh *Grantha Sahib* của người Sikh (Babagrahi Misra, 1969, pp.133-142). Trong một số truyền thuyết khác, Sitala được đồng nhất với Nữ thần Kali hoặc Durga. Sitala hiện ra từ ngọn lửa khi các vị thần làm lễ hiến tế lửa cho Nữ thần Durga. Sitala ngồi trên một con lừa, một tay cầm nổi và một tay cầm chổi.

Nữ thần cũng chiếm ưu thế và vị trí quan trọng trong tín ngưỡng dân gian ở vùng nông thôn Tamil Nadu thuộc miền Nam Ấn Độ (Padmini Rangarajan, 2018, p.1). Đặc điểm nổi bật nhất của vùng nông thôn Tamil Nadu là các tín ngưỡng và nghi lễ tôn giáo đa diện của người Hindu gắn liền với việc thờ cúng Nữ thần Amman. Amman trong tiếng Ấn có nghĩa là Mẹ, thường đi kèm với các tên khác như Mariamman, Karumariamman, Pachiamman, Muthamariamman... Ở miền Nam Ấn Độ, các nữ thần làng như Sukhajamd, Gangamma, Kanniamma và Mariamman là những nữ thần của bệnh đậu mùa. Trong đó, Amman hay Mariamman là những Nữ thần Dravidian cổ đại, là vị Thần làng có tầm quan trọng nổi bật và phổ biến trong quần chúng (Nguyễn Thị Tâm Anh, 2014, tr.114; Padmini Rangarajan, 2018, p.1).

Mariamman là Nữ thần vĩ đại (Great Mother Goddess) của miền Nam Ấn Độ. Tương tự Sitala ở phía Bắc, có nhiều truyền thuyết khác nhau lý giải về sự ra đời của vị nữ thần này. Trong truyền thuyết thứ nhất, Mariamman vốn là vợ của nhà thơ người Tamil tên là Thiruvalluvar. Bà bị mắc bệnh đậu mùa nhưng bình phục bằng cách dùng lá cây Neem (Margosa). Từ đó, bà được tôn thờ như nữ thần vì khả năng trị bệnh đậu mùa. Theo truyền thuyết thứ hai, Mariamman có nguồn gốc cao quý, là nàng Nagavil - vợ của Piruhu, một trong chín Rishi. Mariamman bị trừng phạt và nguyện rửa bởi bà đã biến Trimuti (tam vị nhất thể Brahma, Vishnu, Shiva) - vị thần đến chiêm ngưỡng vẻ đẹp và đức hạnh của bà - thành trẻ con. Khi Rishi trở về, nhìn thấy khuôn mặt xinh đẹp của Nagavil bị biến dạng, ông đuổi bà đi và nguyện rửa bà sẽ sinh ra một con quý dữ làm lây lan căn bệnh đậu mùa. Tên gọi Mari ra đời (Nguyễn Thị Tâm Anh, 2014, tr.114-115). Từ “Amman” có nghĩa là Mẹ và “Mari” có nghĩa là “mưa và bệnh đậu mùa”.

Trải qua nhiều thời kỳ lịch sử khác nhau, vai trò của các Nữ thần trong Hindu giáo có sự thay đổi. Sitala từ vị Nữ thần dịch bệnh trở thành Nữ thần bảo vệ trẻ nhỏ, bảo vệ mùa màng và phồn thịnh (Babagrahi Misra, 1969, p.134). Trong khi đó, đặc tính nguyên bản của Nữ thần Mariamman là Nữ thần cây, rồi chuyển thành Nữ thần bệnh đậu mùa (Hannah Fane, 1975, p.84). Ngày nay, Nữ thần Mariamman có ba đặc tính cơ bản là: Nữ thần của làng xã, Nữ thần của bệnh tật và Nữ thần sinh sản (Nguyễn Thị Tâm Anh, 2014, tr.114-115). Khi du nhập vào Việt Nam, tín ngưỡng thờ Nữ thần Mariamman của Hindu giáo đã

dung hòa với tín ngưỡng thờ mẫu của người Việt, người Hoa. Sự biến đổi, tái tạo liên tục về chức năng và dung hòa với các tín ngưỡng bản địa ở các quốc gia khác nhau cho thấy sức sống và tầm ảnh hưởng của các Nữ thần dịch bệnh trong Hindu giáo.

3. Thực hành tôn giáo giữa đại dịch: Sự “trở lại” của Nữ thần dịch bệnh và một số hàm ý đặt ra

Vào những ngày hè năm 2021, dân làng Juhi Shukulpur, bang Uttar Pradesh thuộc miền Bắc Ấn Độ dựng đền thờ “Mẹ Corona” với mong muốn “Mẹ Corona” bảo vệ họ khỏi COVID-19. Tháng 11/2021, tờ *The Indian Express* đưa tin người quản lý đền thờ Kamatchipuri Adhinam thông báo đưa Nữ thần Corona vào thờ cúng. Giải thích cho việc thờ cúng này, người Ấn tin rằng Nữ thần Corona đang nổi giận nên mới gây ra bệnh dịch trong một thời gian dài. Một số khác lại cho rằng chính con người đã tạo ra virus này và Nữ thần Đâu mùa Sitala có thể chữa được. Ở Bengal, các tín đồ thờ cúng một Nữ thần mới gọi là Corona Mai - Nữ thần Corona. Những tín đồ này cho biết họ sẽ tụng kinh và cầu nguyện cho đến khi cả hai Nữ thần hài lòng (Deepsikha Dasgupta, 2021), khi đó dịch COVID-19 sẽ kết thúc.

Nữ thần Corona hay “Mẹ Corona” cũng được nhiều địa phương khác ở Ấn Độ thờ cúng. Hai tượng thần “Corona Devi” (một được làm từ gỗ đàn hương và một từ đá) được thánh hiến tại đền Kamatchipuri Adhinam ở phía nam thành phố Coimbatore, nơi các tín đồ cầu nguyện hàng ngày. Ở một số bang như Bihar, Uttar Pradesh và Assam (thuộc Ấn Độ), phụ nữ tụ tập gần các ngôi đền hoặc dưới những tán cây thiêng để thờ cúng Corona dưới hình dạng một Nữ thần được gọi là “Corona Maa”. Họ ngồi xung quanh thành một vòng tròn, thực hiện các nghi lễ, dâng sữa, dứa, hoa và bánh kẹo cho vị Nữ thần này. Họ tiến hành tụng kinh để “xoa dịu” Nữ thần đang nổi giận. Cách thức thực hành tôn giáo thông qua hình thức cúng tế, tụng kinh và dâng hoa để xoa dịu Nữ thần dịch bệnh Corona trong thế kỷ XXI giống như cách thức người Ấn Độ từng thực hiện hàng trăm, thậm chí hàng ngàn năm trước đó với Nữ thần Đâu mùa (Neeta Lal, 2021).

Việc người Ấn Độ thờ “Nữ thần Corona”, “Mẹ Corona” hay “Corona Maa” đã đặt ra nhiều thách thức cho Chính phủ Ấn Độ về các biện pháp quản lý hoạt động thực hành tôn giáo, tín ngưỡng giữa thời điểm đại dịch bùng phát. Vấn đề trở nên nghiêm trọng khi xuất hiện sự xung đột giữa những tín đồ tôn thờ Nữ thần Corona và chính quyền địa phương. Những người dân làng Juhi Shukulpur, bang Uttar Pradesh cáo buộc chính cảnh sát địa phương đã phá hủy đền thờ “Mẹ Corona” (Stream News, 2021). Trong khi đó, cảnh sát cho biết, họ di dời ngôi đền Corona Mata ra khỏi làng để ngăn người dân khỏi các hoạt động mê tín dị đoan. Chính quyền địa phương cũng kêu gọi hạn chế tụ tập đông người, tuyên truyền mức độ nguy hiểm của COVID-19 và khuyến khích tín đồ đeo khẩu trang khi cầu nguyện. Tuy nhiên, người dân trong làng cho rằng không ai được chạm đến tượng Nữ thần Corona và chỉ có dâng hoa cùng cầu nguyện mới giúp Nữ thần nguôi giận. Đến khi đó, “Mẹ Corona” sẽ bảo vệ họ khỏi bệnh dịch như cách mà các vị Nữ thần Đâu mùa từng làm trong quá khứ (Zee News, 2021). Babagrahi Misra (1969, p.151) nhận định việc thực hành tôn giáo giữa mùa đại dịch là “vẫn tiếp tục tồn tại và khó có thể được cấu trúc theo một khái niệm lý thuyết”.

Một số nghiên cứu khoa học chỉ ra rằng, niềm tin tôn giáo cũng tạo ra những ảnh hưởng nhất định đến tốc độ tiêm chủng nhằm ngăn chặn sự lây lan của dịch bệnh. Theo nghiên cứu của Louiegi L Garcia và

John Federick C Yap (2021), các bằng chứng khoa học và y tế thường bị ảnh hưởng bởi niềm tin tôn giáo. Một số giáo lý tôn giáo là yếu tố chi phối đến quyết định tiêm chủng của tín đồ. Giải thích về vấn đề này, John D Grabenstein (2013) nhận định, các giáo lý tôn giáo ưu tiên việc cầu nguyện hơn thuốc, điều này dẫn đến sự chần chừ trong quyết định tiêm chủng ở những người sùng đạo.

Theo chúng tôi, vấn đề nên được nhìn nhận từ nhiều phía. Một số nghiên cứu chỉ ra rằng, trong quá trình khảo sát, nghiên cứu để ban hành các biện pháp và nguyên tắc phòng chống dịch ở một số nước, yếu tố tôn giáo đã không được quan tâm đúng mức. Tính thiếu toàn diện trong các biện pháp phòng chống dịch ở Ấn Độ là một trong những nhân tố gián tiếp dẫn đến thực trạng người Ấn Độ đưa Nữ thần Corona vào thờ cúng. Việc người Ấn Độ tôn thờ Nữ thần Corona còn biểu đạt hàm ý rằng họ cần một chỗ dựa tinh thần hoặc nơi gửi gắm niềm tin, khi mà hệ thống y tế quốc gia ngày càng quá tải còn tình hình dịch bệnh thì ngày càng nghiêm trọng. Theo giáo sư nhân chủng học R.P. Mitra của Đại học Delhi, “trong hoàn cảnh đại dịch, mong muốn tìm kiếm sự ưu ái của thần thánh và niềm tin vào khoa học y tế không nhất thiết phải loại trừ lẫn nhau” (Susan Visvanathan, 2020).

Bài học từ cách ứng phó và khống chế với các đại dịch từng xuất hiện trong lịch sử thế giới, cũng như những nghiên cứu khoa học hiện đại đều chỉ ra rằng, việc các chính phủ chủ động sử dụng các phương pháp tiếp cận dựa trên đức tin tôn giáo để đưa ra các nguyên tắc phòng chống dịch thường mang lại hiệu quả cao, giảm thiểu xung đột. Đức tin tôn giáo từng được sử dụng như một liệu pháp trong y học cổ truyền của nhiều quốc gia châu Á như Trung Quốc, Bangladesh, Pakistan, Nepal và Ấn Độ (Susan Visvanathan, 2020). Viện Nghiên cứu Tôn giáo Cộng đồng (Public Religion Research Institute) ở Mỹ đã tiến hành 2 đợt khảo sát PRRI/IFYC Religion and the Vaccine Survey vào tháng 3/2021 và tháng 6/2021. So sánh kết quả giữa hai đợt khảo sát cho thấy, phương pháp tiếp cận dựa trên đức tin tôn giáo giúp tăng tỷ lệ đồng ý tiêm vaccine đối với những nhóm tín đồ tôn giáo tại Mỹ. Theo báo cáo của tổ chức này, tỷ lệ chấp nhận vaccine giữa hai đợt tăng từ 58% lên 71%; tỷ lệ lưỡng lự tiêm vaccine giảm từ 28% xuống còn 15%. Những người từ chối tiêm vaccine vào tháng 3/2021 vì lý do tôn giáo xác nhận rằng họ chấp nhận tiêm trong cuộc khảo sát tháng 6/2021. Dựa trên những thay đổi tích cực này, Robert P. Jones và Eboo Patel (2021) đưa ra kết luận: “hóa ra là những lời kêu gọi tôn giáo và những can thiệp dựa trên đức tin đã tỏ ra đặc biệt hiệu quả trong việc chuyển đổi sự lưỡng lự và tạo điều kiện thuận lợi cho việc tiêm chủng trong số nhiều người bị thuyết phục”. Những tín đồ tôn giáo trong đợt khảo sát cho biết họ “được khích lệ khi mục sư của họ nói rằng tiêm phòng là một cách để bảo vệ mạng sống hoặc yêu thương hàng xóm”.

Kết luận

Trong suốt hai năm qua, khi thế giới phải đối mặt với đại dịch COVID-19, các tín đồ Hindu giáo vẫn tin vào sức mạnh của các Nữ thần dịch bệnh. Những người không phải tín đồ Hindu giáo hoặc thuộc về những nền văn hóa khác có thể nhìn nhận việc này là điều bất thường và mê tín. Trên thực tế, thực hành tôn giáo để gia cố niềm tin vào bản thân và sức mạnh tinh thần là một liệu pháp trong y học truyền thống và cả đương đại. Điều này gợi ý rằng chính phủ các nước phải tính đến yếu tố tôn giáo và nhu cầu thực hành tôn giáo để đưa ra những nguyên tắc hoặc hướng dẫn phòng chống dịch linh hoạt, phù hợp với từng nhóm đối tượng. Các phương pháp tiếp cận có tính đến yếu tố đức tin và các giải pháp can thiệp dựa trên đức tin sẽ giúp hạn chế xung đột giữa cộng đồng tôn giáo với chính quyền cũng như giúp các chính sách, nguyên tắc kiểm soát, khống chế và ngăn ngừa dịch bệnh của chính quyền được thực hiện hiệu quả hơn.

Tài liệu tham khảo

1. Nguyễn Thị Tâm Anh (2014). Từ ngôi đền Mariamman tại thành phố Hồ Chí Minh suy nghĩ về tục thờ nữ thần của người Việt. *Tạp chí Nghiên cứu Tôn giáo*, Số 11, tr.113-119.
2. Babagrahi Misra (1969). Sitala: The Small-Pox Goddess of India. *Asian Folklore Studies*, Vol.28, No.2, pp.133-142.
3. Deepsikha Dasgupta (2021). *New Diseases, Old Deities: Revisiting Sitala Maa during COVID-19 Pandemic in Bengal*. <https://ari.nus.edu.sg/20331-75/>. Ngày truy cập 7/7/2022.
4. Hoàng Đình (2021). *Đôi phở Covid-19, dân Ấn Độ thờ "Nữ thần Corona"*. <https://thanhnien.vn/doi-pho-covid-19-dan-an-do-tho-nu-than-corona-post1073036.html>. Ngày truy cập 5/2/2022.
5. John D. Grabenstein (2013). What the World's Religions Teach, Applied to Vaccines and Immune Globulins. *Vaccine*, 31(16): 2011-23. doi: 10.1016/j.vaccine.2013.02.026. Ngày truy cập 7/7/2022.
6. Hannah Fane (1975). The Female element in Indian Culture. *Asian Folklore Studies*, Vol.34, No.1, pp.51-112.
7. Louiegi L. Garcia và John Federick C. Yap (2021). The Role of Religiosity in COVID-19 Vaccine Hesitancy. *J Public Health (Oxf)*. doi: 10.1093/pubmed/fdab192. Ngày truy cập 7/7/2022.
8. Monica Munoz (2017). *The Role of Women in Hinduism: Becoming Leaders of Patriarchal Traditions*. <https://blogs.iwu.edu/span408-mmunoz/files/2017/12/the-role-of-women-in-hinduism.pdf>. Ngày truy cập 2/3/2022.
9. Neeta Lal (2021). *She's an angry Goddess': India's Coronavirus Deities, 'Disease-curing' Shrines offer hope to Desperate Devotees*. <https://www.scmp.com/week-asia/health-environment/article/3135370/shes-angry-goddess-indias-coronavirus-deities-disease>. Ngày truy cập 7/7/2022.
10. Padmini Rangarajan (2018). Significance of Rural Female Folk Deities-Rituals, Culture, Belief System and Celebrations in Tamil Nadu. *Lokratna*, Vol.XI (2), pp.1-7.
11. PRRI (2021). *Faith-Based approaches can positively impact COVID-19 vaccination efforts: Religious Identities and the Race against the Virus: Engaging Faith Communities on COVID-19 Vaccination - Findings from the 2021 PRRI-IFYC Religious Diversity and Vaccine Survey*. <https://www.prii.org/wp-content/uploads/2021/04/PRRI-IFYC-Apr-2021-Vaccine-D.pdf>. Ngày truy cập 7/7/2022.
12. Robert P. Jones and Eboo Patel (2021). *Religion to the rescue: How appeals to faith can inspire people to get Covid Vaccination*. <https://www.usatoday.com/story/opinion/2021/08/18/covid-and-religion-why-appeals-faith-can-increase-vaccinations/8120262002/>. Ngày truy cập 2/3/2022.
13. Stephen G. Lewis (2016). Goddesses in the Hindu Tradition. *Marburg Journal of Religion*, Vol.18, No.1. <https://doi.org/10.17192/mjr.2016.18.3528>. Ngày truy cập 3/2/2022.
14. Susan Visvanathan (2020). *The Persistence of God in the times of Covid 19*. <https://ari.nus.edu.sg/20331-22>. Ngày truy cập 2/3/2022.
15. Zee News (2021). *Corona Mata temple demolished in Uttar Pradesh's Pratapgarh district to prevent superstitions*. <https://zeenews.india.com/india/corona-mata-temple-demolished-in-uttar-pradesh-s-pratapgarh-district-to-prevent-superstitions-2368696.html>. Ngày truy cập 7/7/2022.